

Мадам

КУПИТИ

Майстерно написаний роман Антоні Лібери став помітним явищем в історії польської літератури. Роман «Мадам» оповідає нам про захоплення старшокласника варшавської школи своєю неприступною вчителькою французької мови наприкінці 1960-х років. Юний герой-оповідач, що втомився від упорядкованості шкільного життя, зачаровується новою директоркою, вчителькою французької мови — елегантною «старшою жінкою» (їй трохи за тридцять), яка полонить його своєю красою та інтелектом. Хлопець вирішує дізнатися усе про прекрасну Мадам та завоювати її серце.

Поступово юнак довідується набагато більше, ніж очікував. Як про політику, Польську Народну Республіку, громадянську війну в Іспанії, так і про власну пристрасть до театру та мистецтва слова. Зусилля наблизитися до Мадам стають його першими кроками до звільнення як митця. Портрет митця замолоду, «Мадам» — це водночас зворушливий, захоплюючий роман про силу та слабкість, перше кохання та намагання примирити в мистецтві сили розуму та пристрасті. Чимало прихованих смислів, цитат, алюзій — одна з найбільших принад цієї книги.

Роман Антоні Лібери "Мадам" опублікований у 1998 році. Критики (серед яких Кшиштоф Масльон, Збігнєв Менцель, Павел Гуель) високо оцінили роман за мовну витонченість, багатство, красу історії нездійсненого кохання та молодого художника, а також бачили його як майстерну літературну гру, міфізацію біографії головного героя та історіософську розповідь. Роман здобув головну нагороду на першому конкурсі, організованому видавництвом "Знак", був удостоєний премії Анджея Кійовського (1999) і був відібраний з-поміж 123 творів, поданих з усього світу, до сімки фіналістів Дублінської літературної премії IMPAC (2002). На сьогоднішній день роман перекладений 22 мовами.

*

Сенсація в Польщі... Блискуче написана і спонукає до роздумів. Її можна читати одночасно як трилер, захоплюючи любовну історію, а також як комічний політичний роман і соціальну сатиру. Відповідаючи дуже високим художнім стандартам, пропонує глибоке розуміння різних сфер і питань - від психології підліткового віку до ідеологічної неспроможності комунізму.
Станіслав Баранчак

Підбадьорлива, надзвичайно захоплива книга.... Самому Стендалю вона б сподобалася. А якби він знав польську мову, то, можливо, і написав би її. The Washington Post

Чудове, рідкісне досягнення... Найкращі літературні твори зазвичай розповідають прості історії; саме те, як вони розповідаються, визначає їхнє входження до пантеону великої літератури. Лос-Анджелес Таймс

Роман року ... Блискуче написаний, розумно побудований, постійно захоплюючий, пронизаний непохитною вірою в красу мистецтва. Die Welt

Річ сліпучої винахідливості, точна і настільки потужно стимулююча, що замість того, щоб обговорювати її, хочеться просто милуватися нею.... У "Мадам" є все: поезія, політика і кохання. San Francisco Chronicle

*

Антоні Лібера (1949, Варшава) — польський письменник, перекладач, літературний критик, театральний режисер. Перекладав трагедії Оскара Вайльда та Софокла, Вільяма Шекспіра, поетичний доробок Фрідріха Гельдерліна та Константіноса Кавафіса. Переклав і опублікував усі драматичні твори Семюела Беккета, деякі з його прозових творів, а також есеї та вірші. Виступив у ролі режисера п'єс цього автора, ставив їх у Польщі та за кордоном.

An abstract painting with a complex composition. The top half features a large, flowing, reddish-orange shape with wavy, hair-like textures. Below this, the bottom half is dominated by a dense, grid-like pattern of dark red and brown rectangular blocks, separated by lighter, greyish-white lines. To the right, there are vertical streaks of yellow and green, and a blue, segmented, worm-like shape. The overall style is expressive and textured, with visible brushstrokes and a rich color palette.

АНТОНІ ЛІБЕРА

МАДАМ

ПЕРЕКЛАЛА ЖАННА СЛОЇНОВСЬКА

Антоні Лібера

МАДАМ

*Переклала з польської
Жанна Слоньовська*

Видавництво «Крок»
Тернопіль, Україна
2023

Лібера А.

Мадам / Пер. з польськ. Ж. Слоньовська. — Тернопіль, Краків: Видавництво «Крок», Instytut Literatury, 2023. — 496 с.

ISBN 978-617-692-768-6

ISBN 978-617-692-775-4

Майстерно написаний роман Антоні Лібери став помітним явищем в історії польської літератури. «Мадам» оповідає нам про захоплення старшокласника варшавської школи своєю неприступною вчителькою французької мови наприкінці 1960-х років. Це водночас зворушливий, захоплюючий роман про силу та слабкість, перше кохання та намагання примирити в мистецтві сили розуму та пристрасті.

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

Видання книжки підтримало Міністерство культури та національної спадщини Республіки Польща.

Instytut Literatury

ul. Smoleńsk 20/12

31-112 Kraków

Polska

wydawnictwo@instytutliteratury.eu

Copyright © Instytut Literatury, Poland, 2023

Copyright © by Antoni Libera

This translation is published by arrangement with Społeczny Instytut Wydawniczy Znak Sp. z o.o., Kraków, Poland.

© Жанна Слоньовська, переклад, 2023

© Володимир Чорнобай, зображення на обкладинці, 2023

© Видавництво «Крок», видання, 2023

Не кажи: «Чому дні минулі
були ліпші від теперішніх?» —
бо немудро питатися про таке.

Книга Екклезіаста 7:10¹

Письменник повинен прагнути не того,
аби відобразити великі справи,
а цікавого подання малих.

Артур Шопенгауер

¹Книга Екклезіаста 7:10. Переклад Огієнка, 1962 р.

Колись, ото були часи!

Багато років мене не полишало враження, ніби я народився занадто пізно. Цікаві часи, надзвичайні події, феноменальні особистості — все це, на мій погляд, належало до минулого і закінчилось назавжди.

В період мого раннього дитинства, у добу п'ятдесятих, великими епохами для мене правили насамперед часи нещодавньої війни, а на додаток тридцяті роки, що їм передували. Перші з них прийшли до мене як епоха героїчної, навіть титанічної боротьби, що вирішувала долю світу, а другі — як золотий вік свободи та безтурботності, коли світ, мовби підсвічений ніжним світлом західного сонця, купався у задоволеннях та невинних безумствах.

Пізніше, десь від початку шістдесятих, ще однією великою епохою для мене, на диво, став нещодавно минулий період сталінізму¹, який я ще застав, але був замалий, аби свідомо звідати його зловісну потугу. Звичайно, я чудово зрозумів, що — як і війна — то був жахний період колективного божевілля, деградації та злочинів, та саме через ці доведені до крайнощів вади він і набув унікального й дивовижного вигляду. Я шкодував, що заледве його торкнувся і не спромігся зануритись, приречений до перспективи дитячого возика у кімнаті міської квартири або дачі. Від диких оргій і вбивств, вчинених тодішньою владою, від шаленого і нестримного трансу, що в нього впадали тисячі людей, від усього того гвалту, белькоту і маячіння на яву до мене доходило лише далеке відлуння із незбагненим мені сенсом.

Відчуття, що я запізнився, давалося взнаки в найбільш різноманітних контекстах і вимірах. Воно не обмежувалось лише історичною сферою, проявляючись й на ділянках значно меншого, навіть мізерного масштабу.

От я починаю навчатися фортепіанної гри. Моя учителька — літня, вишукана пані з поміщицької родини, що у двадцяті студіювала піаніно у Парижі, Лондоні та Відні. І з першого ж уроку доводиться

вислуховувати, як колись усе було чудово, а тепер нездало — які були таланти, які віртуози, як швидко осягали музику і як вміли нею насолоджуватись.

— Справжнє диво природи, втілення досконалості, істинний образ Божий — це Бах, Бетховен, Шуберт, а, насамперед, Моцарт, що день його появи на світ слід шанувати нарівні з Різдвом Христовим!² Запам'ятай: двадцять сьомого січня тисяча сімсот п'ятдесят шостого року. Тепер уже немає таких геніїв. Тепер узагалі музика... Ет, що тут скажеш! Ніщо, пустеля і мара!

Або інший приклад. Я зацікавився шахами. Задля розвитку своїх навичок по кількох роках самотійної практики записався до клубу. Тренер, довоєнний інтелігент, що дедалі глибше опускався на дно чарчини, розбирає з нами — нечисленною групою юних адептів — різноманітні дебюти і завершення, показуючи, «як грається» та чи інша партія. Часто-густо після якогось ходу він раптом перериває демонстрацію і запитує:

— Знаєте, хто придумав цей хід? Хто першим отак зіграв?

Природно, ніхто не знає, а нашому тренерові нічого іншого й не треба. Починається відступ з так званою загальноосвітньою метою:

— Капабланка. У 1925 році на турнірі в Лондоні. Сподіваюся, ви знаєте, хто такий Капабланка.

— Ну... майстер, — белькотить хтось із нас.

— Майстер! — насміхається з цієї жалюгідної відповіді наш тренер. — Я також майстер. Це був АРХІ-майстер! Геній! Один із найбільших шахістів, яких носила земля. Віртуоз позиційної гри! Тепер уже немає таких шахістів. Немає таких турнірів. Та й узагалі, шахи зійшли на пси.

— Ну а Ботвинник, Петросян, Таль? — намагається хтось заперечити, називаючи славетних у той час радянських гросмейстерів.

На обличчі нашого викладача з'являється гримаса невимовного несхвалення, після чого він поринає у похмурі думи.

— Ні, ні, — нарешті промовляє він із неприязню на межі огиди, — це не те! Це не має нічого спільного з тим, як колись грали в шахи і якими були шахісти. Ласкер, Альохін, Реті... О, то були гіганти, титани, наділені правдивою іскрою Божою. Примхливі, спонтанні, повні польоту, дотепні. Люди епохи Відродження! А шахи були

воістину королівською грою! А тепер... Ет, не варто й казати! Змагання механічних роботів.

І ще одна царина: гори, альпінізм. Мені близько тринадцяти, й один із друзів батьків, альпініст старої формації, бере мене з собою в Татри, на справжнє сходження. Я вже бував у Закопаному, але мій туристичний досвід обмежувався проживанням у затишних приватних пансіонатах та прогулянками стежками для «цепрів»³ по долинах і гірських галявинах. Цього ж разу я мав жити на справжній базі і сходити на справжні гори. І ми з моїм досвідченим провідником справді опиняємось у самісінькому серці Татр, в одному з легендарних центрів ПТКТ⁴. Ми чудово виспались: у заздалегідь зарезервованому — що засвідчувала відповідна квитанція — двоспальному номері. Не так добре було з їжею: доводилось вистоювати в довбезній стрічці черги. Те ж саме повторювалось при намаганні скористатись сантехнічними зручностями. Та от ми подолали всі ці перешкоди та прикrostі й рушили в дорогу — на зустріч з міфічними просторами та величчю мовчазних гірських масивів. Проте бажану тишу і пустку щоразу порушують галасливі і розбурхані шкільні екскурсії, а споглядання безодні, що відкривається з гірських вершин — співи та заклики організованих туристичних груп, що пензлюють «Стежиною Леніна»⁵. І мій суворий наставник — у старому темно-зеленому дощовику, коричневих штанцях з товстого вельвету, що сягають трохи нижче колін і там прихоплені спеціальними ремінцями, щільно облягаючих ікри повстяних картатих шкарпетках і ношених, але добре збережених французьких вібрамах⁶, картинно всідається на тлі скелі, аби зронити гіркі слова:

— Більше немає гір! Немає альпінізму! Навіть це закінчилося! Не можна й кроку ступити, щоб не натрапити на цих клятих мурах. Масовий туризм! Де таке видано! Цілковито без сенсу. Розумієш, коли я ходив у гори, ще до війни, все виглядало інакше. Приїжджаєш; з вокзалу насамперед йдеш на закупи: крупи, макарони, бекон, чай, цукор, цибуля. Жодних витребеньок, зате дешево і сердито. Потім: до Розтоки або Морського Ока. Пішки або автобусом, але не даком⁷, а таким невеличким, приватним, відкритим авто, що рушає, коли захоче власник або коли вщерть заповниться. На базі Розтоки родинна атмосфера. А, головне, порожньо. Не більше п'ятнадцяти людей. З цієї

бази й здійснювались сходження, бувало й кількаденні. Спали в куренях, а вище — в колибах... Бо ж задля чого все це? Задля самотності та тиші. Лишитись сам-на-сам зі стихією і власними думками. Ти сам один, як перша людина у світі. На межі землі і небес. З головою у блакиті. В космосі! Над цивілізацією. Тепер годі таке відчувати, принаймні тут і зараз, у цьому натовпі балакучих цепрів, екскурсантів та провідників. Це така пародія і балаган, аж серце крається.

Такого штибу звинувачення жалюгідної сучасності та ностальгічні зітхання за яскравим минулим були щоденним хлібом для моїх вух протягом багатьох років. Тож я геть не здивувався, коли у свої чотирнадцять знову почув варіації на ту ж тему за гімназійною партою. Цього разу це були гімни на честь колишніх випускників.

Проводячи урок, викладачі полюбляли відхилитись від теми й побазікати про своїх колишніх учнів та пов'язані з ними події. Перші завжди були надзвичайно яскравими особистостями, а другі — просто-таки фантастичними. Однак помилився б той, хто був вирішив, ніби оті спогади мали природу напутливих казочок про сумлінних учнів або чудесно змінених нероб. Аж ніяк. Надзвичайні герої тих спогадів були ген як далеко від ангельської солодкості. Їхня унікальність зумовлювалася геть не найпершими у наборі сумлінного учня якостями. Вони випромінювали сміливість і незалежність, зазвичай були неслухами, ба навіть бунтівниками, мали загострене почуття власної гідності й порушували усі мислимі правила. Неприборкані, гордовиті, вони торували власний шлях у житті. До всього, кожен був наділений якимсь особливим талантом. Неймовірною пам'яттю, прекрасним голосом, блискучим інтелектом. Коли я слухав оті історії, годі було повірити, що вони правдиві. Тим паче, що вчитель, наводячи приклади якихось геть нечуваних або й скандальних витівок своїх вихованців, не лише їх не засуджував, але впадав у своєрідну сентиментальність, приправлену дещицею пихи, адже це саме йому потрафило спізнати таку надмірність.

Звичайно, всі ці на позір іконоборчі, а іноді навіть деморалізуючі оповідки містили значно менш привабливі для нас мораль або підтекст. Прихований зміст цих повних ексцентричних і пікантних подробиць

історій зводився до попередження: те, що таке відбувалось, не означає, що його можна повторити, тим більше, у цьому класі. Ті індивіди були непересічними, єдиними у своєму роді. Тепер таких уже немає. Вас це не стосується. Тож зятяте, не намагайтесь їх наслідувати! Для вас це погано закінчиться!

Хоча я не лише знав цей штиб мислення, а й звик до нього, в цьому разі, однак, змиритись з ним не міг. Те, що колись світ був значно більш цікавим, бурхливим і багатим, сумнівів не викликало. Що музиканти і митці взагалі тоді були кращими — також охоче вірилось. Я погоджувався, хоча й не беззастережно, що раніше сходження в гори було більш шляхетним, а королівська шахова гра провадилась неперевершеними майстрами. Але школа? Того, що в минулому були кращими навіть звичайні школярі, я відмовлявся прийняти.

«Неможливо, — думав я, — що сірість і посередність довкіл мене нездоланні й не існує жодного шляху змін. Врешті-решт, у цьому разі розвиток подій залежить і від мене. Я можу вплинути на реальність. Можу її творити. А отже — слід діяти, негайно. Нехай знову почне щось відбуватися, нехай повернуться старі часи і славетні герої, втілені в нових постатях!»

¹ Цей період найбільш жорстоких ідеологічних переслідувань інакодумців тривав у Польщі у 1949–1955 роках. Пізніше йому підібрали евфемістичне визначення: «період культу особистості, а також помилок та спотворень».

² Пор. зі словами Ґете: «...явище, подібне Моцарту, навіки залишиться дивом, і нічого тут пояснити не можна». Див. Еккерман Й. П. «Розмови з Ґете».

³ Жартівлива назва, яку горяни застосовують до туристів.

⁴ Польське туристично-краєзнавче товариство.

⁵ У 1912–1914 рр. Ленін переховувався від царської охоранки у селі Поронін поблизу Закопаного. Влада ПНР трактувала цей епізод як важливу подію, що вона нібито свідчила про особливі стосунки більшовицького лідера з поляками. Звідси «маршрут “Стежиною Леніна”».

⁶ Важкі гірські черевики, виготовлювані зі шкіри з гумовою або поліуретановою підошвою із запатентованим протектором фірми «Vibram».

⁷ Похідне від ДАК (Державна Автомобільна Комунікація).

«Modern Jazz Quartet»

Однією з легенд, якими я тоді жив, була легенда джазу, зокрема в польській редакції. Стиляги героїчно таранили сталінську добронравність; Леопольд Тирманд⁸, «ренегат»⁹ і лібертин¹⁰, захоплюючий письменник, незламний поборник джазу як музики цілковитої свободи та незалежності; і численні яскраві історії з життя перших джаз-банд, зокрема їхніх лідерів, які часто-густо робили блискучу кар'єру, бували на Заході, ба навіть торкались «мекки»: США — таким був світ цієї легенди. У моїй голові роїлись образи задимлених студентських клубів та пивниць, цілонічних, наркотичних *jam sessions* та порожніх вулиць все ще не відбудованої з руїн Варшави, що на них удосвіта виринали з отих «підземних сховищ» смертельно виснажені та сповнені якоюсь особливою тугою джазмени. Вся ця фантазмагорія поневолювала важковловимими чарами і викликала бажання пережити щось подібне.

Не зволікаючи, я вирішив створити гурт. Зібрав колег, які, як і я, брали уроки музики та вміли грати на якомусь інструменті, і переконав разом лабати джаз. Ми сформували квартет: фортепіано, труба, ударні, контрабас — і почали репетиції. Вони відбувались після уроків у опустілому спортзалі. На жаль, вони мали мало спільного з моїми мареннями. Замість дурманних клубів тютюнового диму, парів алкоголю та французьких парфумів, урок фізкультури залишав там нудотний сморід юнацького поту; замість умов пивниці, де зустрічається богема — атмосфери, зумовленої сутінками, тіснявою та декадентським¹¹ інтер'єром, настрої обшарпаного спортзалу в яскравому світлі раннього полудня або мертвотному — жарівок, сценографія, утворена шведськими стінками, заґратованими вікнами, голою, нескінченною підлогою з горбками клепок, що на ній пасся самотній шкіряний кінь для стрибків і вправ; а, головне, сама музика, яку ми видобували, ой яка далека від майстерності славетних груп: ми не входили в легендарні трансї та діонісійний шал¹², не розчинялись у

божественному самозабутті імпровізації; у кращому разі демонстрували сяк-так опановане ремесло.

Я намагався цим не перейматись. Шукав втіху у думці, що початки завжди такі і наша година напевно ж іще проб'є. Й — аби додати запалу — уявляв, як на майбутньому концерті або шкільній вечірці ми ошелешуємо слухачів, кидаємо їх на коліна, а опісля мого сміливого соло зчиняється буря оплесків і захоплених вигуків, тоді як я, не перериваючи гри, обертаюся до аудиторії, киваю у заспокійливому жесті подяки й у ту мить встигаю завважити, як перші красуні школи пожирають мене захопленими поглядами.

Кілька місяців репетицій забезпечили нас понад двогодинним репертуаром, тож ми вирішили, що виступ більше не можна відкладати. Але тут перед нами постала несподівана перешкода. Про появу у школі учнівського джазового клубу, працюючого, скажімо, по суботах або неділях, ніхто навіть чути не хотів. У дирекції та педагогічній раді трактували це як скандальну трансформацію виховно-освітнього закладу у місце розваг, а далі — неодмінно — у будинок розпусти. Про те, щоб наш «Modern Jazz Quartet», як ми себе назвали, грав на шкільних дискотеках, самих по собі надзвичайно рідкісних, лише три рази на рік (карнавал, студнівка¹³ і випускний) — своєю чергою, не хотіла чути молодь. Це були вже роки сходження зірки big-beat¹⁴, перших тріумфів Бітлів та їм подібних груп, і зростаюче покоління хотіло розважатись і танцювати лише в ритмі такої музики.

За такого стану справ єдиним залишеним нам шансом на виступ, і то з милості, став супровід шкільних торжеств — штивних, бездушних, нудних — повних пишномовства і бездумної декламації. Прийняття цих умов було компромісом на межі зі зрадою наших амбіцій і надій, тим більше, що якщо ми приймали пропозицію, то мусили грати лише «спокійно і культурно», а не «якісь дикі ритми або іншу котячу музику». Тож нас обмежили роллю заповнювачів пауз шкільних урочистостей, що вони мали серед учнів — з нами включно — найгіршу репутацію.

У підсумку наша участь у цих заходах виявилася радше фарсом і гротеском, аніж ганебним падінням. Ми грали, що хотіли — тільки от в абсурдному контексті. Наприклад, знамениту «Georgie»¹⁵ після

бравурної колективної декламації «Лівого маршу» Маяковського, або якийсь блюз після істерично зачитаного віршика про страшне життя робочого люду в Сполучених Штатах, де — мовляв — «щоденно безробітні з мосту / над річкою Гудзон стрибають сторч». Словом, це була якась жахлива бздур, відчутна всім — і залу, і нам. Чи ж у такій ситуації можна було мати бодай ілюзію, буцім ми творимо історію або беремо участь у чомусь важливому?

А проте сталося так, що полум'я такої віри спалахнуло на мить, власне — *на мить* і внаслідок вельми особливих обставин.

Однією з найнудніших імпрез, якими нас тоді частували, був щорічний фестиваль шкільних хорів та вокальних ансамблів. Згідно з правилами, він завжди відбувався у тій школі, що її представники минулого разу здобули головну нагороду — знаменитого «Золотого солов'я». У минулому році цей жалюгідний трофей отримав ансамбль саме з нашої школи — дурнувате «Екзотичне тріо», що спеціалізувалося на кубинському фольклорі і мало серед нас якнайгіршу репутацію. І тепер, через той їхній клятий успіх, на наші голови звалилося справжнє нещастя: організація фестивалю, «громадська робота» після уроків і, нарешті, апогей кошмару — триденне прослуховування, увінчане фіналом і концертом лауреатів, присутність на яких була абсолютно обов'язковою, адже правила за прояв гостинності господарів.

Реальність перевершила всі найгірші очікування. Здебільшого, через викладача вокалу, жахіття всієї школи, прозваного Євнухом за тонкий голос (героїчний тенор, як він себе класифікував) і парубоцтво — типовий неврастенік та ентузіаст, переконаний, ніби вокал, зрозуміло ж, виключно класичний, є найкращою річчю під сонцем, і готовий битись на смерть за це переконання. Він був предметом незліченних жартів і кпинів, але водночас його панічно боялись, бо, виведений із себе, він впадав у страшний шал, аж навіть давав волю рукам, а особливо — і це було найгірше — сипав макабричними погрозами, яких, щоправда, ніколи не виконував, але саме їхнє звучання доводило до нестями. Найчастіше він вдавався до наступного: «До кінця моїх днів я гнитиму у в'язниці, але цим-от інструментом, — він витягав з

кишені складений ніжик і відкривав лезо, — оцим тупим знаряддям комусь таки підріжу вуха!»

Отож, цього, м'яко кажучи, маніяка та шаленця було призначено керівником фестивалю, відповідальним за його організацію та проведення. Можна уявити, що це означало на практиці. На час заходу він став найважливішою людиною в школі. Це-бо було його свято, дні його тріумфу, але, водночас, й величезного стресу надмірної відповідальності. У стані найвищого збудження він кружляв коридорами, до всіх присікувався і контролював чи не кожен наш крок. Після уроків годинами вимучував нас репетиціями хорів. Він дістав абсолютно всіх, тож залишалось лише чекати, коли вже скінчиться це пекло.

В останній день фестивалю більшість учнів демонстрували ознаки глибокої депресії та отупіння. Перманентний тиск ошалілого Євнуха, який тільки й робив, що змінював щойно віддані розпорядження, і, нарешті, багатогодинне виття хорів, що до всього нещадно фальшивили — значно перевищили міру нашої витривалості. Але нарешті пробила священна година кінця: відлунали останні звуки якоїсь піднесеної пісні, виконаної цьогорічними золотими лауреатами «Солов'я», шановане журі велично залишило залу і покинутій на саму себе молоді залишилось тільки винести стільці й очистити естраду, аби впасти у натуральну ейфорію.

У якийсь момент, коли належало закрити кришку фортепіано, я цього не зробив, а натомість почав ритмічно вдаряти по чотирьох клавішах, видобуваючи низхідні у мінорній гамі звуки, що у цьому простому строї становили типовий вступ до багатьох джазових композицій, зокрема, знаменитого шлягеру Рея Чарльза¹⁶ «Hit the Road Jack». Цей випадковий, здійснений несвідомо вчинок призвів до абсолютно несподіваних наслідків. Натовп зайнятих прибиранням залу учнів миттєво підхопив заданий мною ритм — почав плескати, тупцювати і вигинатись у танці. Подальші події наростали лавиною. Мої партнери з «Modern Jazz Quartet» відчували поклик крові і кинулися до інструментів. Першим до мене приєднався контрабасист, видобуваючи зі струн ті самі чотири ноти у ритмі одної восьмої. Другим на сцені з'явився барабанщик: у мить ока він скинув покривало з набору ударних, сів за барабани і виконав ефектний *entrée*¹⁷ на барабанах і

тарілках, після чого прихилив голову до плеча і почав зосереджено, мовби спроквола, задавати нам потрібний ритм у чверть. І тоді — ще з комори, де зберігались інструменти — озвалась труба: спочатку кілька разів повторила за нами ці чотири електризуючі звуки вступу, а потім, коли соліст під екстатичні вигуки й оплески ступив на сцену, нарешті, пролунали перші такти основної теми.

Зібрання охопив справжній шал. Усі почали танцювати, смикаючись і вигинаючись, наче в конвульсіях. А на естраду заскочив ще один колега, з технічного обслуговування, підсунув мені стілець (до цього-бо я награвав стоячи), напнув на мене темні окуляри — щоб уподібнити Рею Чарльзу — підніс до моїх вуст мікрофон і збуджено прошепотів:

— Давай вокал!¹⁸ Не соромся!

Чи ж міг я не відгукнутись на так сформульований заклик? Ні, це прохання, що увібрало у себе волю заведеного натовпу, було сильнішим за перевесло¹⁹ сорому, що здавлювало мені горло. Тож я замружився, повернув собі голос і прохрипів у мікрофон:

*Hit the road Jack
and don't you come back no more...*²⁰

А розтанцьована зала, як і досконало зіграна зі мною вокальна група, негайно підхопила ці слова, надаючи їм власного, сповненого рішучості змісту:

No more, no more, no more!

Мало хто розумів, про що говорить текст цієї пісні — англійська в нашій школі залишала бажати кращого — однак ці два слова, що ритмічно збиралися сходинками мінорного тризвуку²¹, ці прекраснозвучні для польського вуха *no more* були зрозумілі для всіх і скандувались із повним усвідомленням їхнього значення.

Баста! Досить з нас! Ніколи, ніколи більше! Більше ніхто не витиме, а ми не мусимо слухати! Геть фестиваль хорів та вокальних колективів! Най щезнуть «Золотий соловей» і «Екзотичне тріо»! Нехай Євнуха трафить шляк, *don't let him come back no more...*

No more, no more, no more!

І коли в наркотичному забутті ми, вже не відаю вкотре, з надією і полегшенням вигукували ці слова, до залу ракетою влетів наш учитель співу з таким червоним обличчям, ніби його ось-ось спіткає апоплексичний удар — і заволав своїм писклявий голоском:

— Що тут діється, холера ясна?!

І саме в цей момент відбулось щось таке, що зазвичай має місце лише в уяві або у добре зроблених фільмах — одне з тих рідкісних чудес, які людині дарує життя.

Як добре знають ті, хто пам'ятає твір Рея Чарльза, в останньому такті основної фрази (точніше у його другій половині), на трьох синкопованих звуках сліпий чорношкірий співак зумисно ламає голос, аби поставити блазенське питання «What you say?» — що дослівно означає «Що ти кажеш?», а фактично: «перепрошую?» або «ти щось сказала?» (звертаючись до партнерки, яка грає роль жінки, що виганяє його з дому). Мабуть, через завершення домінантою ця запитальна екскламація²² стає — у музичному сенсі — своєрідним пуантом, одним із тих підсвідомо очікуваних чародійних моментів у музиці, що, коли таки приходить, приносить з собою дрож особливої насолоди.

Тож сталося так, що страшний крик Євнуха припав саме на кінець передостаннього такту фрази. На обдумування рішення я не мав ані секунди. Я видобув два перші тони останнього такту, що водночас був поверненням до відомого вступу, скривив обличчя в насмішкувату гримасу когось, хто удає, буцім щось там не розчув, і прокукурікав у бік Євнуха, котрий бовванів посеред враз остовпілого натовпу:

— What you say?!

Так, це було воно! Зала вибухнула реготом, і всіх пройняло тремтіння очищаючої радості. Однак для Євнуха це було вже занадто. Одним стрибком він сягнув мого піаніно, брутально скинув мене зі стільця, захряснув кришку і виголосив одну зі своїх найстрашніших погроз:

— Тобі дорого обійдеться цей виступ, шмаркачу! Ти ще посмієшся, але баранячим голосом! У кожному разі матимеш незадовільно зі співу. І я не уявляю, як ти спроможешся його виправити до кінця року.

Це був останній виступ нашого «Modern Jazz Quartet». Наступного дня його розпустили, а мене за оте, що не кажи, блискуче соло додатково відзначили трійкою за поведінку.

- ⁸ Леопольд Тирманд (1920–1985) — польський письменник і публіцист; автор знаменитого роману «Зло», популяризатор джазу в Польщі. У 1965 році втік до США, за що був заочно засуджений в ПНР.
- ⁹ Ренегат — людина, яка заперечує переконання її оточення і переходить на сторону супротивника; в комуністичній пропаганді це слівце часто застосовувалось для опису відщепенців, політичних опонентів та біженців.
- ¹⁰ Лібертин — у розмовній мові позначає послідовника свободи, особливо моральної.
- ¹¹ Тут у значенні: витончений, ексцентричний, розкішний.
- ¹² Тут іронічно про розгнущдану забаву.
- ¹³ За польською традицією — бал за сто днів перед атестатом.
- ¹⁴ Big-beat (*англ.*) — дослівно: сильний удар; застосовують до рок-н-ролу та подібних жанрів музики, не схвалюваних ворожою до Заходу владою соціалістичних країн.
- ¹⁵ «Georgia» — відома американська джазова пісня 1930 року, названа на честь штату Джорджія; широко розповсюджений шлягер Рея Чарльза.
- ¹⁶ Рей Чарльз (1930–2004) — американський сліпий піаніст і джазовий вокаліст, шанований за музику, яка сформувала блюз.
- ¹⁷ Вступ (*англ.*).
- ¹⁸ Дай вокал — комічний невірний вираз; буквально: «Давай спів», «Давай голос».
- ¹⁹ Джгут із скрученої соломи для перев'язування снопів.
- ²⁰ Забирайся, Джеку / й більш не повертайся... (*англ.*).
- ²¹ Акорд у другому повторенні; його основу становить квінта.
- ²² Екскламація — риторичний вигук.

Весь світ — театр

Інцидент, котрим завершилась коротка історія нашого джаз-банду, здавалося б, підтверджував неодноразово зазначену нашими викладачами марність наслідування колишніх випускників. Адже те саме, що у розповідях про випадки тих давніх років зачаровувало свіжістю, в нашому виконанні виявилось спочатку ніяким, потім — дурним, і, нарешті, коли на мить таки спалахнуло, одразу ж і скінчилось, і то ганьбою.

Та попри це я не здавався і наступного року здійснив ще одну спробу створити магічну реальність.

Це був час мого першого захоплення театром. Ось уже кілька місяців мене більше нічого не цікавило. Я знав увесь місцевий репертуар; деякі вистави відвідував по кілька разів, не пропускаючи жодної прем'єри, неначе якийсь театральний критик. Крім того, я зачитувався драматичними творами, пожирав усі доступні театральні журнали та вивчав біографії відомих акторів і режисерів.

Я жив у стані зачарування. Трагічні та комічні долі сценічних героїв, краса та талант виконавців, їхні влучні мізансцени і монологи, блискучі жарти, гра світла, що у змиг ока змінює реальність сцени, таємничий півморок, приголомшливий блиск, загадка куліс, що за ними зникали дійові особи, темрява та закличний дзвінок перед початком акту і, нарешті, радісний фінал: овація глядацького залу та поклони артистів, у тому числі й тих, чиї персонажі померли на сцені якусь хвилину тому — весь цей світ ілюзії настільки поневолив мене, аж я був ладен узагалі не виходити з театру.

І я вирішив спробувати власні сили. Як це — бути на сцені і зачаровувати інших? Гіпнотизувати їх очима, мімікою, голосом. І взагалі — поставити виставу. Я забув про нещодавні клопоти через «Modern Jazz Quartet» і заснував шкільну театральну групу.

Дорога, на яку я ступив, не була встелена трояндами. Навпаки, вона наїжачувалась складнощами і зрадами значно більше, ніж коли ми

грали джаз. Заняття музикою, на будь-якому рівні, передбачає конкретні, вимірювані уміння — вже саме володіння ними гарантує досягнення принаймні елементарного ефекту. Тим часом, на позір легше доступне мистецтво театру потребує дуже особливих здібностей та колосальної роботи — звичайно, якщо прагнути від нього чарівного плоду, а не вдовольнитись роллю посміховиська. Через це я мусив міцно тримати віжки, аби дух розчарування не паралізував моїх дій. Адже те, з чим довелося мати справу, не тільки далеко відхилялось від моїх сподівань і марень, але жорстоко випробовувало мою пристрасть до божественної Мельпомени²³.

Кожен, хто бодай раз брав участь у постановці вистави, знає, що таке репетиції, особливо перші, і як перешкоджає усіляка половинчастість — брак декорацій, костюмів, світла, реквізитів, забування тексту, фальшиві інтонації, нездарні рухи і жести. Однак, щоб уповні усвідомити масштаб моїх мук, усе вищезгадане слід помножити на коефіцієнт шкільного дилетантизму та нестачу глибшої мотивації серед учасників проєкту. Спокушені моїми міражами, вони начебто й довіряли мені, сподіваючись, що врешті ми прийдемо до чогось такого, що все окупить, але ж при цьому бачили те ж саме, що й я, тож впадали у сумніви, які спричиняли ще більше зниження рівня та миттєву резигнацію.

— Ми тільки витрачаємо час, — казали вони тоді. — Нічого з цього не вийде, лиш осоромимось. А якщо й вийде, скільки разів ми зможемо виступити? Один? Два? Чи ж отой один виступ вартує зусиль?

— Вартує, — відповідав я. — Якщо все вийде, навіть одна мить — це багато. Я ж бо у цьому тямлю. — Зрозуміло, я натякав на лебедину пісню «Квартету».

— Балачки це все, — змахували руками вони й мовчки розходились.

Нарешті, після багатомісячних репетицій, десятків змін складу і концепції, після незліченних нервових зривів і нападів відчаю, десь наприкінці квітня вистава набула остаточної форми. Це був монтаж вибраних сцен і монологів з найвідоміших драм від Есхіла до Бекета. Вистава з назвою «Весь світ — театр» тривала близько години і відгонила найчорнішим песимізмом. Усе починалося з монологу прикутого до скелі Прометея; далі йшов діалог між Креонтом і

Гемоном з «Антігони»; потім кілька гірких уривків з Шекспіра, включаючи монолог Жака з «Як вам це сподобається» про сім періодів людського життя (починаючи із слів, що вони дали назву виставі); за ними фінал «Мізантропа» Мольєра, вступний монолог Фауста та фрагмент його діалогу з Мефістофелем; а, насамкінець, уривок з монологу Гамма з Бекетового «Ендшпілю».

Цей сценарій, поданий на розгляд шкільній адміністрації, затвердження не отримав.

— Чому настільки похмуро? — скривився заступник директора, тонкий, високий чоловічок з землистого кольору обличчям і зовнішністю туберкульозника, прозваний Солітером. — Коли все це вислухати, то й життя остогидне. Ми не можемо терпіти в школі поразництва.

— Це класика, пане директоре, — боронився я. — Майже все входить до шкільної програми. Не я ж її укладав.

— Не прикривайся програмою, — продовжувався кривитись заступник директора, гортаючи сторінки. — Тексти підібрані тенденційно. Під сумнів ставляться всі цінності, що призводить до втрати бажання вчитися і працювати. От, прошу, — він затримався на сторінці з монологом Фауста і прочитав перші рядки:

У філософію я вник,
До краю всіх наук дійшов —
Уже я й лікар, і правник,
І, на нещастя, богослов.
Ну і до чого ж я довчивсь?
Як дурнем був, так і лишивсь²⁴.

— І? Що це означає? Що не варто вчитись, адже однаково ні до чого не дійдеш, так? І ти хочеш, аби цьому плескали?!

— Ми це вчили на уроках літератури! — парирував я нетерплячим тоном. — Що ж це виходить? Коли ми читаємо це вдома або на уроці, це добре, а коли промовимо зі сцени, то зле?

— На уроці — це інша справа, — спокійно відповів Солітер. — Адже тоді є вчитель, який роз'яснить, що мав на увазі автор.

— То про що, на вашу думку, пане директоре, тут говорив Гете? — запитав я з іронією в голосі.

— Як то про що? — пирхнув заступник директора. — Про пиху! Про зазнайство. Про зарозумілість, таку ж, як твоя. Коли комусь починає здаватись, ніби він усіх перевершив, це погано закінчиться. Диви, тут же так і написано, — і він прочитав ще кілька рядків:

Тому-то й почав я ворожити, —
Чи не одкриє духів міць
Мені одвічних таємниць²⁵,

— Прошу дуже! Магія, нечисті сили, договір із дияволом, ось чим завжди закінчує кожний гордй. Однак про це твій сценарій уже не говорить. А крім того, — раптом змінив він тему, — чому тут зовсім немає вітчизняної літератури? Все-таки у нас тут польська школа.

— Це добірка з найбільших шедеврів світової драматургії... — почав я зі смутком у голосі, але Солітер перервав мене на півслові із зумисно підкресленим сарказмом:

— Тобто ти вважаєш, ніби вітчизняна література не має гідних уваги драм? Міцкевич, Словацький, Красінський для тебе є дріб'язком, другорядними, третьорядними іменами?

— Я цього не казав, — легко відбив його випад я. — Хоча, з іншого боку, пане директоре, не можете не визнати, що Есхіла, Шекспіра, Мольєра та Гете ставлять у всьому світі, а наших святих пророків лише у нас.

— Чуже хвалите, а свого не знаєте, як каже прислів'я, — усміхнувся заступник директора.

— Власне, — поспішив виправити його я, — це не прислів'я, а цитата з вірша Станіслава Яховича, ще одного нашого великого поета. Знаєте, пане директоре, того, хто написав, «Пан Котик прихворів і ліг у ліжку», ви, напевно ж, читали...

— Ну, ну! — перервав цю демонстрацію ерудиції Солітер. — Не мудруй! Ти дивишся з типово космополітичних позицій. Знаєш, що таке космополітизм?

— Громадянство світу, — коротко відрубав я.

— Ні, — заперечив заступник директора. — Це пасивне, ба навіть зверхне ставлення до традицій і культури власного народу. Ти задивляєшся на Захід, стаєш перед ним навколішки, немов ідолопоклонник.

— Перед Заходом? — удав подив я. — Греція, наскільки я знаю, задовго до нашої ери...

Солітер не дозволив мені закінчити.

— Якимсь дивним чином у твоєму сценарії немає Чехова, Гоголя, Толстого, а ти ж не казатимеш, що твори цих майстрів грають тільки в Росії... тобто, я хотів сказати у Радянському Союзі²⁶.

— То що? — я збагнув, що подальші розмови марні. — Це поставити неможливо?

— У цій формі — ні. Хіба що ти внесеш зміни, які я запропонував.

— Мушу це обдумати, — сказав я дипломатично, подумки показуючи йому середній палець.

Насміхатись над Солітером, особливо в думках, було не штука. Штука було вийти з цієї ситуації. Після багатомісячних репетицій, марень і сподівань я був просто нездатний повідомити труп про відмову заступника директора. З іншого боку, не міг я й цього приховувати і — виграючи час — годувати колег порожніми обіцянками. Не маючи що втрачати, того ж таки дня я відправився до центру Варшавського Перегляду аматорських та шкільних вистав, розташованого в одному зі столичних театрів, з думкою подати нашу виставу на конкурс. Однак там я вже ледве зберігав спокій. Ідея взяти участь в імпрезі цього рівня (найбільш серйозного в даній категорії), до всього наперекір Солітеру, надихала, але й водночас породжувала панічний страх компрометувати себе. Наш сценічний досвід був надзвичайно убогим. Ми не випробували себе глядацьким залом, не знали наших власних реакцій. Що зробить з нами хвилювання? Чи не підведе пам'ять? Чи дамо собі ради з непередбаченими ситуаціями? І крім того, у мене не було зеленого уявлення про конкурентів. Раптом наша компіляція, незалежно від того, як пройде виступ, видасться інфантильною або, ще гірше, нудною? Якщо не просто смішною у своїх претензіях на трагічність? Поразка цього роду була б найбільш принизливою. Я відчував, що страшенно ризикую.

У бюро організації Перегляду панував сонний спокій. За столом сиділа молоденька секретарка і фарбувала нігті.

— Я хотів би зареєструвати труп на цьогорічний Перегляд, — сказав я боязко.

— Від чийого імені виступаєш? — запитала секретарка, не перериваючи свого заняття.

— Як це від чийого? — здивувався я. — Від свого власного. Від імені трупи, яку я представляю.

Вона зміряла мене поглядом.

— Ти не виглядаєш ні режисером, ні вчителем, — сказала вона, повертаючись до нігтів.

— Адже не є жодним з них, — сказав я з удаваним смутком. — Чи означає це, що я не маю права зареєструвати трупу?

— Термін подання заявок уже пройшов, — відповіла вона.

Серце защеміло, але водночас я відчув полегшення. Ну, не вдалося, але, можливо, це й на краще. Нехай зник шанс на перемогу та лаври, але разом із тим — і загроза провалу.

— Минув... — повторив я луною. — А можна дізнатись коли?

— Сьогодні пополудні, — пояснила вона з облудним жалем.

Я поглянув на годинник. Було п'ятнадцять по третій.

— До двох у мене були уроки, — пробурмотів я, мовби сам до себе.

— Треба було прийти вчора, — вона безпорадно розвела руки, при нагоді перевіряючи ефект своїх косметичних процедур.

— Та так... — смиренно погодився я і було почав виходити, але цієї миті в кімнату увійшов не хто інший, як сам ЄС, один із найпопулярніших тогочасних акторів, і секретарка з люб'язною усмішкою зірвалась з місця.

ЄС був відомий не тільки як видатний драматичний артист, але й як напрочуд примхлива особа. Ходили легенди, наскільки важко з ним було працювати, які розіграші він влаштовував партнерам по сцені, а, водночас, з якою приязню ставився до допоміжного персоналу, а особливо — до своїх прихильників. Лунали чутки про його нарцисизм і мегаломанію, і про те, наскільки комічно він приховує ці недоліки під маскою скромного, сором'язливого простака. Ласий до оплесків і виражень захоплення, він охоче займався молоддю, викладав у акторській школі та патрунував різні театральні події, на кшталт Перегляду аматорських вистав. Останнім часом він тріумфував у ролі Просперо в «Бурі» Шекспіра — виставі, квитки на яку були розпродані на багато тижнів уперед, яку я бачив вже кілька разів і знав майже напам'ять.

Тепер, коли він увійшов до кабінету з грайливим «*Buon giorno, cara mia*»²⁷ до секретарки, я вперше у житті побачив його зблизька, й аж остовпів від хвилювання. Однак за мить, коли він великодушно простягнув мені руку і представився у дещо комічній манері, я прийшов до тями і затіяв гру, в якій побачив свій єдиний шанс. Я звернувся до нього словами Арієля:

Вітаю, пане! Я з'явивсь, владарю,
Щоб всі бажання ваші вдовольняти,
Пливти, летіти, в полум'я пірнати,
На хмарку сісти, Арієль ладен
Всіх сил докласти, щоб наказ ваш владний
Найкраще виконать...²⁸

...Він окинув мене прихильним поглядом, після чого миттєво набув суворого і бундючного вигляду свого чудового Просперо і продовжив діалог з місця, де спинився я:

— Чи ти зробив усе, як я бажав?

— Достоту все, — сказав я, ніби граючи з ним на сцені. І далі, фразою Шекспіра:

Нагрянув я раптово
На королівський корабель...

Він ступив крок до мене і обійняв за плечі:

— Мій славний духу! Був там хоч один,
Хто не стерявся?

Я миттєво відреагував належною реплікою:

— Не було нікого... —

але промовляючи ці слова, я зробив коротку паузу, ніби вагаючись, а потім, дивлячись просто в очі мого незвичайного партнера, несподівано для себе продовжив у ритмі героїчного одинадцятостопника²⁹:

Хоча таки усе ж... знайшовсь один,
Що він оце стоїть перед тобою.

Бажаючи здобуть безсмертну славу,
Прибув я заявитись на турнір,
В якому ти, владарю, головуєш;
Аж Сикоракса³⁰ —

я ледь помітно кивнув на секретарку

відьма ця жахна,
За фарбуванням пазурів, сказала,
Що строк минув сьогодні пополудні —

Я поглянув на годинник:

Отож заледве три години тому.
Як заздрісного фатуму стріла,
Уразила мене, в знетямі з рани
Не знаю, що мені робити далі.
Лише на тебе, пане, вся надія!
Чи ж руку простягнеш мені на захист?

ЄС дивився на мене із наростаючим подивом на обличчі, але коли відлунала остання фраза моєї імпровізації, відновив свої утрачені й паралізовані рефлекси, приймаючи мій виклик:

То, кажеш, не пускає Сикоракса?
Я свої чари спробую на ній,
Чи ж не зламаю опір лиходійки?

Його обличчя набуло комічно строгого виразу, він ступив крок до секретарки і простягнув руки в гіпнотизуючому жесті:

Почуй мене, жорстока королево!
Даруй сміливцю участь у турнірі!

На ці слова секретарка просто розпливлась у догідливому захваті і промовила, несамохіть наслідуючи ритм Шекспірівського вірша:

Професоре, я все зроблю, що треба!

Своєю чергою розчулився ЄС. Він розкинув руки в жесті захвату і з янгольським виразом обличчя заквилив однією зі своїх знаменитих

інтонацій (карикатуро-гротескно-солодкавою):

— Як мило! — після чого по-батьківськи обійняв секретарку і почав гладити її по голівці, а вона аж зашарілась і зблиснула зубками в нервовій, широкій посмішці, сповненій насолоди і збентеження.

Додому я вертався, немов на крилах. Як-не-як, протягом менш ніж п'ятнадцяти хвилин на мене зійшла лавина вражень, кожного з яких вистачило б принаймні на пару днів. «Я особисто спізнався з самим ЄС! Грав з ним, як на сцені! Зачарував його, як штукар! Але, головне, ми отримали допуск на конкурс, і то в якому ж ефектному стилі!» — мене аж розпирало від радості і відчуття, що ота моя година, нарешті, пробила. Після такого надзвичайного початку, після такого радикального повороту долі, просто не могло відбутися нічого іншого, крім подальшого злету.

Я негайно зустрівся з моїми колегами по трупі і, не жалкуючи підбадьорливих слів, розповів їм, що сталося і що це для нас означає.

— Я відчуваю, що ми виграємо цей конкурс, — на цій пристрасній ноті закінчив свою промову я. — Лишень уявіть собі пику Солітера, коли він про це дізнається. Ви купатиметесь у променях слави!

Оце вперше я їх насправді переконав. Оскільки наша вистава була заявлена в останню хвилину, її поставили в кінці Перегляду. Чекаючи на свій вихід, ми мали можливість познайомитись з усіма конкурсантами. Однак я вважав це небажаним. Наче стратег на полі битви, я зважив небезпеки: якби виступи інших виявилися вдалими, особливо дуже вдалими, то посіяли б в нас сумніви у власній майстерності та підрізали нам крила; якщо ж виявилися б слабкими, а особливо геть безнадійними, то зменшили б цінність і смак заслуженої перемоги.

Нарешті, пробила наша година.

У театр, в якому відбувався Перегляд, ми прибули незадовго перед виходом на сцену. Саме оголосили перерву і в коридорі ми одразу натрапили на ЄС, оточеного юними шанувальниками — ймовірно, також учасниками конкурсу, що побожно витріщались на нього. ЄС наче тільки й чекав нашого, а точніше — мого прибуття. Він підняв руки у вітальному жесті і промовив, ймовірно, заздалегідь заготовану фразу:

— А от і Аріель! Ти як, готовий
Нас вразити сьогодні трюком вправним?

Я відчув, як мене затопила гаряча хвиля, серце забилося в прискореному темпі. Мені було зрозуміло, що від того, що — а точніше — як я відповім, багато чого залежить. Тож нехтуючи небезпекою виступу перед незнайомою аудиторією, я випалив без затримки, турбуючись тільки про правильний ритм:

Достатньо буде, майстре, натякнуть,
Що ти побачиш цілий світ на сцені!

І щоб уникнути подальших ускладнень, я красномовним жестом показав на годинник і енергійно пішов до гардеробу, ведучи за собою втішених і гордих за мене партнерів. В останню мить перед закриттям дверей я зміг почути янгольський голос ЄС, що продовжував зачаровувати юрму слухачів:

— Я завжди з ним отак розмовляю.

Як я і відчував, наш виступ пройшов дуже добре. Про те, аби хтось забувся або навіть затнувся, не було і мови. Ми грали з натхненням, завиграшки вирішуючи найважчі завдання. Перед очима глядачів, одна за одною, розгортались величні сцени з шедеврів світової драматургії, кожна з яких увінчувалась монологом, який виконував роль античного хору. Але сила виразу нашого виступу зумовлювалась не технікою — тобто не володінням текстом або розкутістю гри. Вона ґрунтувалась виключно на правді — правді нашого досвіду і почуттів — декламуючи всі ці тексти, ми мовби розповідали про себе. Як тоді натовп школярів після Фестивалю хорів був підхопив «*no more*» і надав йому власного сенсу, так і зараз ми — спираючись на слова класиків — співали власну пісню.

Це була пісня гніву і бунту, гіркоти і жалю. Не такою мала бути юність, не такою — школа та світ! Прометеєм, прикутим до скелі, був обожнюваний нами молодий вчитель, звільнений з роботи за надто толерантні методи виховання. Нестерпний, догматичний Креонт уособлював обмеженого Солітера. Всі ті дурнуваті персонажі Шекспіра являли Євнуха або подібних йому типів. «Мізантропа» я

приберіг для себе: я був Альцестом. З особливим задоволенням я декламував його останній монолог:

А я — окривджений, осміяний жорстоко —
Піду, втікаючи від злоби, від порока,
У тихий закуток, як він на світі єсть,
Де правда ще живе і не звіяла честь³¹.

Але ще більше серця я вклав у монолог Гамма з «Ендшпілю», можливо, тому, що він закривав виставу. Я робив кілька кроків до просценіуму і — пронизуючи поглядом глядацький зал, а, насамперед, журі за довгим столом з ЄС як головуючим у центрі — починав зі стоїчним спокоєм:

А тепер я. Продовжимо. *(Пауза.)*
Отак плачеш, плачеш знічев'я, аби тільки не сміятися,
а тоді мало-помалу... такий тебе смуток огорне, що тільки тримайся.

Після цих слів я обводив зал довгим поглядом і продовжував:

І всім їм я міг би допомогти. *(Пауза.)* Допомогти! *(Пауза.)*
Спасти. *(Пауза.)* Спасти! *(Пауза.)*
Їх там кишіло, як мурашні.

І раптом, спопеляючи очима глядачів, люто кидався на них:

Але ж ворухніть мозком, зважте,
ви ж поки що не на небі, а на землі, і на це вже немає ради. *(Пауза.)*
Забирайтеся звідси і любіть один одного!
Облизуйте один одного! *(Пауза. Спокійніше.)*
Все згодиться: як не хліб, то тістечка. *(Пауза. Різно.)*
Геть, щоб і очі мої вас не бачили, пийте-гуляйте собі деінде! *(Пауза. Тихо.)*

Після цих слів я впадав у свого роду похмуру апатію, і чи то самому собі, чи то слухачам стиха промовляв останні три речення:

Саме так, саме так! *(Пауза.)*
Навіть собаки справжнього і того немає! *(Спокійніше.)*

Знаєш же ж, що кожен початок — це є водночас і кінець, і все одно продовжуєш³².

Я повільно опускав голову, після чого слідувало *blackout*³³, під час якого ми поспішно залишили сцену.

Буря оплесків, яка нас проводжала, не залишала жодних сумнівів щодо результатів конкурсу. І справді, добра новина не примусила чекати. Про нашу перемогу — хоча ще неофіційно — ми дізналися вже за годину, коли в холі поруч із гардеробом натрапили на членів журі, що розходились після обговорення.

Новину нам звістив, звичайно ж, ЄС — і то в легко передбачуваний спосіб:

— Вітаю, духу мій! Ти виступив чудово.

Й отримаєш найвищу нагороду.

— Не віряться, — відповів з фальшивою скромністю я, нарешті перериваючи цю шекспірівську катеринку. — Занадто добре, щоб бути правдою.

— Незабаром переконаєшся, — відповів він, також переходячи на прозу. — Просперо не брехло. Але бува пустує. — Він по-змовницьки мені підморгнув. Усім по черзі потиснув руку, повторюючи з кожним потиском «вітаю».

Я був щасливий. Оце вперше збулося щось, про що я стільки думав і мріяв. Реальність, в якій я брав участь, ба! яку я сам створив, насправду була масштабу деяких легенд і міфів. Я почувався героєм, що входить в історію. Однак недовго я насолоджувався цим почуттям.

Через кілька днів, коли офіційна звістка про нашу перемогу досягла школи, на суботній ранковій лінійці, де підбивались підсумки минулого тижня, на кафедрі негайно вліз Солітер і розродився десь отакою промовою:

— Маю приємність сповістити всіх вас і педагогічну раду, що організована нами театральна труппа здобула перше місце на цьогорічному Перегляді аматорських та шкільних вистав, чому ми дуже раді і вітаємо переможців.

— От бачите, пане директоре, — на весь зал заявив наш Гемон³⁴, — а ви ж були проти вистави!

— Помиляєшся, — зі спокійною посмішкою повів Солітер. — Я був проти чогось зовсім іншого, що напевно ж не отримало б жодної нагороди. На щастя, ваш керівник, — він знайшов мене поглядом у залі і вказав на мене рукою, — виявився тямущим юнаком, дослухався до моїх порад і змінив те, що слід.

— Неправда! — Не витримав я такої брехні. — Ми зіграли так, як від початку було в сценарії.

— Ви-правле-но-му! — грайливо погрозив мені пальцем Солітер, нейтралізуючи таким чином хай там як, а неприємну для нього ситуацію публічного звинувачення у брехні. — Але доста вже безглуздих суперечок, — великодушно закінчив він.

Акція Солітера принесла результат. Нібито й вірили нам, а не йому, але зерна сумнівів були посіяні. Незважаючи на все, важко було запідозрити заступника директора у настільки відвертій брехні. Раз по раз — ніби жартома, але надзвичайно дратівливо для мене — нам надокучали усілякими питаннями на кшталт: «То була цензура чи ні?»

Це пило з мене кров, я ходив усе більше похмурий і тільки й чекав на день урочистого вручення нагород. «Зрозуміло, — думав я з гіркотою, — нема чого розраховувати на школу. На ній уже давно слід було поставити хрест. Визнання та належна оцінка чекають на мене деінде!» Наскільки ці мої сподівання були обґрунтованими, я побачив уже через кілька днів.

Церемонію нагородження у поєднанні з презентацією коротких фрагментів вистав-призерів призначили на п'яту недільного вечора. Місцем її проведення був уже не театр, де відбувся конкурс, а міський Будинок культури, що був радше центром громадського користування, аніж храмом мистецтва. Там розміщувались різні бюро, технічні майстерні, досить низькокласні кафе та великий конференц-зал, де відбувалися збори різних «активів», а у вихідні — неймовірно сумні розважальні вечори для пенсіонерів з довколишніх кварталів або шумні дискотеки для старшої молоді, що зазвичай закінчувалися пиятиками і пригодами. Отже, це було мало обнадійливе місце, а з огляду на мої прагнення й очікування — попросту ганебне, ляпасом моїй артистичній натурі. Мабуть, просто не було інших варіантів, — намагався підбадьорити я себе, — у театрах в цей час якщо не вистави,

то приготування до вечірніх виступів, тож не дивно, що вони не могли нас прийняти. Звичайно, шкода, що така важлива для мене церемонія відбудеться не в шанованій мною святині, але в кінцевому підсумку, — втішав я себе, — це не найважливіше, тож нема чого перейматися.

Однак, коли в призначений день ми прийшли на місце, притлумлений неспокій переріс у справжню тривогу. Адже реальність, в якій ми опинились, була наче узята з кошмарного сну.

Горезвісний конференц-зал був прикрашений як для карнавалу. На естраді гарячково метушилися члени популярного серед молоді біг-біт-гурту «Погоничі Котів»³⁵, у бітлівських штиблєтах на високих підборах, вузьких обтислих штанях та коротких маринарках, з-під яких визирали потворні жабо. Вони підключали кабелі електрогітар, встановлювали перероблені з радіоприймачів підсилювачі і щохвилини хрипкими голосами випробовували мікрофон на «раз два три, раз два три», що часом породжувало несамовитий виск та вібрацію віконних шибок.

У глядацькому залі зібралися найдивніші під сонцем представники суспільства. Перші ряди посідали пенсіонери з сусіднього будинку престарілих. У середніх рядах і на бічних лавах сиділи учасники конкурсу та їхні численні родичі, а також делегації від шкіл, що, напевно, мали забезпечити клаку своїм колегам-призерам. Нарешті, у кінці зали зібралась так звана чернь, тобто переростки з ПТН, солдати у звільненні та ватаги некерованих підлітків, швидких до сварок та сороміцьких жартів.

Було цілком очевидно, що це все означає. Нашу церемонію допасували до якогось іншого заходу Будинку культури. Можливо, вона для дирекції навіть виявилась дарунком небес. Бо ж з одного боку, пенсіонери могли тільки мріяти про таку програму, а з іншого — являла ідеальну форму культурної панщини, що її — відповідно до наказу Міністерства освіти — повинна була відробити «чернь» в обмін на буйні танці.

Я у відчаї видивлявся ЄС та інших членів журі, сподіваючись, що їхня присутність, якщо й не підвищить рівня події, то принаймні забезпечить їй сяку-таку серйозність. Марно. Просперо зняв свій плащ і розчинився, неначе камфора.

Незабаром я помітив іншого актора, розфуфреного франта, відомого не за виставами чи фільмами, але за найгідкішими розважальними шоу типу «Вгадай-но» або «Підвечірок біля мікрофона». Цей чолов'яга, одягнений у чорний костюм, лаковані мешти, білу незминальну сорочку і претензійну краватку, нервово крутився перед естрадою, перетирав з організаторами і щось записував у блокнот. Не було сумнівів, що він й вестиме всю програму.

Й от почалося. Напомаджений паяц танцювальним кроком ступив на естраду, схопив мікрофон і приступив до своєї блазенської конференції. Він кокетував, гострословив і розтікався перед оком камер. Це був найгірший, низькопробний стиль, а, однак, зал був задоволений і плескав йому.

Процедура нагородження відбувалася за такою схемою: конференсьє викликав на естраду трупу (він розпочав з нижчих місць), оголошував — з папірця — імена її учасників, а після — з модуляціями в голосі на кшталт американських шоуменів — звіщав результат, тобто за що і яку нагороду отримав колектив. У цей момент ударник «Погоничів Котів» виконував галасливий туш на барабані та тарілках, конференсьє вручав комусь із трупи диплом і негайно відступав убік, залишаючи лауреатів на сцені самих, аби вони продемонструвати своє мистецтво якимсь ефектним номером. Коли, нарешті, і ця частина ритуалу добігала кінця, надходила черга — настільки добре мені відомої — музичної паузи (котру зустрічали оваціями, головним чином, задні ряди залу), якийсь зразок біг-біту у виконанні «Погоничів».

Це був чистесенький вампіризм. Найбезглуздіші шкільні урочистості й найчорніші моменти Фестивалю хорів і близько не стояли з тим, що відбувалося перед нашими очима. Гротеск, пародія, абсурд — ні, жодне з цих слів не відображає уповні ідіотизму цього трагіфарсу. Я стікав холодним потом збентеження і сорому.

«Де я? Що я тут роблю? Навіщо мені це все?» — лементував я подумки.

Тим часом наша черга невблаганно наближалась. Я не знав, що робити. Не виходити на сцену? Не брати нагороду? Відмовитися від виконання фрагменту вистави? На таку демонстративність я не наважувався. Зрештою, хід подій зумовила імпровізація.

Коли врешті та жахлива хвилина настала і конференсьє на найвищому діапазоні можливостей свого голосу закликав нас на естраду, один із моїх партнерів (Прометей) прошепотів мені, підводячись з місця:

— Роби, що хочеш, але на нас не розраховуй. Тут ми не гратимемо.

— Я все беру на себе, — процідив я крізь зуби, як капітан корабля, що йде на дно. — Після вручення диплома можете йти зі сцени.

Наче засуджені до страти, ми стали під яскраві прожектори, конференсьє верз з папірця щось про «високі художні якості» нашої вистави, а я, вдивляючись у заповнену «черню» глибину залу, думав із автоіронією:

«З облудною покорою вони чекають на закінчення цієї бздури, аби врешті зануритися у вир танцю. Так само, як ми чекали фіналу Фестивалю хорів. Правда на їхньому боці. Я тут у ролі ще одного ганебного, жалюгідного фраєра. Щойно я покину сцену і зайва публіка залишить зал, вони винесуть стільці, щоб звільнити майданчик, і під диктовку “Погоничів Котів” кинуться у розгнuzданий, невибагливий танець. І це буде їхній тріумф, їхнє “no more”».

Ці думки пригноблювали мене, але, водночас, стали несподіваним викликом.

Ні, я не дам їм такого задоволення! Не дозволю розважатися за мій рахунок, принаймні змушу виключити мене з того, що вони зневажають! Нехай насміхаються як хочуть, нехай знущаються — і слушно — над Переглядом аматорських вистав, але наді мною — дзуськи!

Раптом я зрозумів, що саме вони й є найвищим арбітром. Демонструвати мистецтво перед такими, як я, підкорити серця пенсіонерів з перших рядів, ба! навіть зачарувати самого ЄС — не штука. Адже всі вони, так чи інакше, грали в одну й ту саму гру. А от підкорити «чернь», що зі шкіри пнеться, так хоче поринути у кабацьку вакханалію — це було б досягнення, та ще й яке.

— А тепер перед панством, — загорлав конференсьє, — лауреати першої премії. Цьогорічні володарі «Золотої маски»! Браво! — І він вибіг за куліси.

— Браво, кінець! — насмішкуватим відлунням проревіли задні ряди.

Делікатним, але владним рухом голови я дав знак партнерам залишити сцену. Після чого ступив кілька кроків уперед і, демонстративним жестом прикриваючи очі від яскравого світла прожекторів, з нотою нетерпіння в голосі скомандував:

— Світло, будь ласка.

Старий освітлювач, з яким я познайомився ще у театрі під час конкурсу, в мить ока зрозумів, що я маю на увазі. Він повільно згасив усі прожектори, залишаючи лише один — сфокусований на моєму обличчі і фігурі.

І тоді найбільш буденним тоном, на який був спроможний, ніби говорячи не віршований монолог, а щось своє, я почав свій показовий номер:

Так, світ — театр,
Де всі чоловіки й жінки — актори.
Тут кожному приписаний свій вихід,
І не одну з них кожне грає роль.
Сім дій у тій п'єсі...³⁶

Я промовляв цей текст холодним, безпристрасним тоном, створюючи враження, ніби вже від народження позбавився будь-яких ілюзій щодо природи цього світу та життя, а єдиними відомими мені почуттями є огида та погорда. Водночас у цьому стилі декламації звучала якась велична зухвалість. Можна було подумати, ніби я взагалі не вірші читав, а нахабно висміював аудиторію. При кожному описі чергового періоду людського життя я знаходив очима у залі відповідні за віком групи людей і адресував їм саркастичний портрет, намальований Шекспіровим Жаком. Але крізь усе це проступало щось інше, якийсь прихований зміст:

Ось як ви виглядаєте. Кожен із вас, без винятку. Однак зі мною все інакше: мене це не стосується. Бо ж, хоча я й маю скількись там років, а отож належу до певного віку, я не виконую жодної з описаних тут ролей. Чи ж я немовля, що слинить материнські груди? Ну добре, тут таких немає. Але не є я й учнем, що лінивим слимаком повзе до школи. Найкращим доказом цього є хоча б те, що я стою тут і роблю те, що роблю. Не є ані коханцем, що аж пашіє пристрастю, ані задиркуватим вояком, скорим до сварки і прокльонів. І, звичайно ж, я не гладкий

суддя, що у всьому шукає власного зиску, а тим більше не здитинілий від деменції стариган.

Хто ж я у такому разі? Чому не вкладаюся у рамки жодного образу?

А тому, що мене тут немає, адже я — лише дзеркало, в якому відбивається світ. Чисте споглядання, іронія, артистизм, мистецтво, а вони — поза життям.

Тиша, що запанувала, коли я промовляв останні слова, була майже абсолютна. Жодного кашлю, шурхоту, не кажучи вже про демонстративні вигуки. «Вдалося», — полегшено видихнув я. Хоч що вони там думали, але сиділи тихо. Слово Шекспіра підкорило їх. Я виграв.

Оплески, якими вітали мій виступ, може, були й не овацією (як-не-як, він мав у собі щось образливе), але щирими і повними поваги. Я ввічливо вклонився і вже збирався зійти зі сцени, коли на неї повернувся конференсьє, схопив мене за праве зап'ястя (як це робить суддя на рингу перед оголошенням результату двобою), не дозволяючи мені піти, і крикнув глядачам, що були вже підвелися з місць:

— Хвилинку, прошу панства, хвилинку! Це ще не кінець! Іще один чудовий сюрприз!

«Що ще вигадав цей блазень? — подумав я із жахом. — Чого він від мене хоче?»

— Зараз наш чудовий шекспірист, — тим часом на всіх парах продовжував ведучий, — отримає особливий індивідуальний приз. А фундував його, прошу панства, не хто інший, як сам голова журі, наш улюблений, неперевершений Просперо!

Моє серце забилося сильніше, і навіть на душі проясніло. Ого, індивідуальна нагорода від ЄС, навіть за таких жалюгідних обставин, це таки щось!

— Прошу панства! — не закривався рот розпорядника. — Такі події трапляються не часто! Цей факт, безумовно, увійде до історії театру. Нагороду становить... — він сягнув до правої кишені маринарки, — становить, прошу панства... — Він драматично підвищив голос, після чого одночасно здійняв обидві руки, одну разом із моєю, а другу з витягнутим із кишені предметом, й завив: — НАРУЧНИЙ ГОДИННИК МАРКИ «RUHLA»!

Мої ноги підкосились, але конференсьє міцно тримав мене за зап'ястя високо піднятої правої руки і не дозволив впасти на підлогу.

— Браво Ру-хххлам! — пролунали хрипкі скрики з кінця залу, знущально акцентуючи оте не вимовлюване при правильному прочитанні «х», що завдяки йому річ отримувала вичерпну характеристики.

Адже що таке були ті «Рула», що отримання одного з них стало для мене настільки страшним ударом?

Ці годинники виробництва Східної Німеччини, зневажливо званої Ендеерка, були у той час найдешевші — і то разюче — і найдоступніші в Польщі. Звичайно, у цьому факті не було нічого поганого. Але, на жаль, низьку ціну супроводжувала й низька якість. Зазвичай «Рули» виходили з ладу вже через кілька тижнів, а що ще смішніше — ніколи не показували правильного часу. Нещасні власники були змушені постійно переставляти їх на кілька хвилин вперед або назад, здійснюючи складні розрахунки для визначення точного часу. Але лиха слава «Рул» зумовлювалась не лише низькою якістю. Низькопробної продукції тоді було достатньо, однак, не кожна ставала предметом дотепів. Своє виняткове становище «Рули» отримали завдяки — нав'язливим і жалюгідним — рекламним кампаніям. Про них горлали на радіо та телебаченні, на розважальних програмах і спортивних змаганнях. «Рула» була однією з найпоширеніших нагород або подарунків на різноманітних вікторинах та турнірах для плебсу. Вулицями міста кружляло авто з гучномовцями на даху, що верескливим голосом наступним чином заохочували взяти участь в одному з найпопулярніших тогочасних масових заходів:

В «Угадай-но» добре рулиш?

Ось, тримай годинник «Рула»!

Простолюд реагував на намагання всучити негідний товар незграбними анекдотами або насмішкуватими віршованими сентенціями на кшталт:

За годинник марки «Рухла» не наляють навіть кухля.

Вишенькою ж на торті була вже згадана проблема назви, а точніше — її написання. Коли її читали польською, без урахування правил

КУПИТИ